

Bland rättsförhållanden och metaforer

MARIE JARNESAND*

Rättsförhållandet är hemmahörande i de centrala delarna av juridikens och rättsvetenskapens begreppskatedral. Här undersöks begreppet rättsförhållande med särskilt fokus på dess betydelse för fastställelsestalan enligt RB 13:2. Genom en analys av de metaforer som används i rättsvetenskapliga diskussioner om rättsförhållandets ontologi synliggörs underliggande föreställningar och teoretiska spänningar mellan civilrätt och processrätt. Texten syftar både till att fördjupa förståelsen för varför rättsförhållandebegreppet är särskilt utmanande i processuell tillämpning och inbjuder samtidigt till reflektion över metaforernas roll inom rättsvetenskapen.

1. Riktningar och avsikter

Civilrättens och processrättens relationsstatus skulle kunna sammanfattas med: ”Det är komplicerat”.¹ I mötet mellan olika områden av juridiken och rättsvetenskapen uppstår behovet av kommunikation. Där ges tillfälle till nya infallsvinklar och insikter, men skapas samtidigt grund för friktion. En sådan potentiell friktionsyta behandlas i den här texten.

Civilrättsliga och civilprocessuella rättsregler aktualiseras i domstolar när det uppstår tvister som rör rättsförhållanden mellan enskilda. Begreppet rättsförhållande kommer till uttryck på flera ställen i rättegångsbalken (RB).² För de

* Juris doktor i processrätt vid Stockholms universitet. Författaren tackar Stiftelsen för rättsvetenskaplig forskning.

¹ Lindblom uttrycker det som att materiella och processuella regler lever ”i ett invecklat ömsesidigt förhållande”, se Lindblom, Per Henrik, Processhinder: om skillnaden mellan formell och materiell rätt i civilprocessen, särskilt vid bristande talerätt, Norstedts, 1974 s. 19.

² Rättsförhållande ingår som rekvisit i RB:s bestämmelser om sammansättning i tingsrätten (1:3 d); forum (10:16); fastställelsestalan (13:2); intervention (14:11 st. 2); rättegångskostnadsansvar (18:2); edition (38:3) och avtal att inte överklaga (49:2 och 54:2). Även utanför RB förekommer rättsförhållanderekvisit; exempelvis anges i 65 § lagen om betalningsföreläggande och handräckning att ett utslag i ett mål om särskild handräckning inte hindrar att en part väcker talan om det bakomliggande rättsförhållandet och i 1 § 2 st. lagen om skiljeförfarande stadgas att parterna får ingå skiljeavtal som kan avse framtida tvister om ett rättsförhållande som är angivet i avtalet. Begreppet rättsförhållande har även betydelse för tillämpningen av processuella institut där rättsförhållande inte kommer till explicit uttryck i lagtexten. Ett exempel är

civilprocessuella taleformerna är begreppet centralt eftersom en talan enligt den vedertagna uppfattningen på ett eller annat sätt kopplar an till ett rättsförhållande. Tydligast är detta för fastställsetalan: För att tillåtas måste talan enligt RB 13:2 st. 1 uttryckligen avse ett konkret rättsförhållande (eller icke-förhållande) mellan parterna.³ Med en fastställsetalan vill käranden få existensen eller icke-existensen av ett visst rättsförhållande fastställt. Det har argumenterats för att begreppet rättsförhållande krånglar till tillämpningen av de processuella reglerna.⁴ Problemet är kanske större än så? Det kanske även krånglar till kommunikationen mellan den materiella och den processuella rätten?

Med texten vill jag lämna ett bidrag till en orientering i några av de diskussioner som förts avseende rättsförhållandebegreppet och hur dessa diskussioner färgar förståelsen av rättsförhållanderekvisitet för fastställsetalan. För att göra detta identifierar jag metaforer som använts i diskussionerna om vad rättsförhållandet är, vad som skulle kunna kallas rättsförhållandets ontologi. Jag använder sedan – det vill säga tolkar, utvidgar och spelar vidare med – metaforerna för att avtäcka och få syn på teoretiska föreställningar som på olika sätt präglar förståelsen av rättsförhållandebegreppet.⁵

Metafor kommer av grekiskans *metaphora* som i sin sammansatta betydelse innebär att föra bort eller överföra. Metaforen utgör, för att ytterligare addera till metaforiken, ett transportmedel vid meningsskapande. Metaforer fyller en pedagogisk funktion för att förklara komplexa företeelser och för att underlätta förståelsen av nya företeelser. De kan studeras för att undersöka, blottlägga och få syn på tankemönster och underliggande antaganden om rättsliga företeelser. Metaforer är således mer än en lek med ord; de har ett betydelsefullt peda-

nödvändig processgemenskap, för vilken en förutsättning är ett odelbart rättsförhållande, se Lehrberg, Elisabeth, Processgemenskap i dispositiva tvistemål där endast en dom kan ges, 2 u., Norstedts Juridik, 2000, s. 96 och not 8.

³ Se även NJA 2013 s. 209 p. 6 och NJA 2007 s. 718. Utan att det kommer till uttryck i lagtext är även civilprocessens vanligaste taleform, fullgörelsetalan (RB 13:1), relaterad till rättsförhållanden, se t.ex. SOU 1938:44 s. 188 och 212 och Larsson, Sven, Förutsättningarna för fastställsetalan, SvJT 1974 s. 474 f. Ibland omnämns även talan som är tänkt att mynna ut i en konstitutiv eller rättsgestaltande dom som en särskild talan (t.ex. talan om äktenskapsskillnad eller faderskap, jfr RB 18:2 ”rättsförhållande, som enligt lag ej må bestämmas annorledes än genom dom”). Benämningen av dessa domar som rättsgestaltande är omdiskuterat av skäl som här inte finns utrymme att utveckla. För en kritik av begreppet konstitutiv dom, se Olivecrona, Karl, Domen i tvistemål, Gleerup, 1943, s. 60 ff.

⁴ Jacobsson, Ulla, Tvistemål, Liber, 1990, s. 117. Samma författare gör i Något om rättighetsidéns uppgift i processen – Särskilt vad gäller RB 13:2 om fastställsetalan, i Lindblom (red.), Process och exekution: vänbok till Robert Boman, Iustus, 1990, s. 218 ett försök att finna en ersättning till rättsförhållanderekvisitet för fastställsetalan. Jfr även Heuman, Lars och Westberg, Peter, Argumentationsformer inom processrätten, 2 u., Juristförlaget i Lund, 1995, s. 39.

⁵ Även ”begreppsbegreppet” kan naturligtvis problematiseras, men här är inte platsen för det. I huvudsak instämmer jag i Mossbergs uppfattning om värdet av begrepp för teoribildning, se Mossberg, Oskar, Rättshandlingsbegreppet: kriterierna, JT 2023–24 nr 1, s. 75 f.

gogiskt och analytiskt värde inom rättsvetenskapen.⁶ Värdet till trots bör det framhållas att metaforer även riskerar att leda till förenklingar när sådana inte är önskvärda eller att med sitt inte sällan lekfulla bildspråk förtrolla och vilseleda läsaren.⁷ I metaforikens inre motsättning ligger både dess närhet till det förenklade/reducerade och till det kreativa/utvidgande.

Avsikten är att i de kommande avsnitten försöka fånga varför rättsförhållandebegreppet visar sig särskilt svårhanterligt just för fastställsetalan för att därefter, med hjälp av metaforer, försöka fördjupa förståelsen av begreppets utmaningar. Undersökningen ger samtidigt anledning att reflektera över om metaforer kan bidra till kommunikationen mellan materiell rätt och processrätt eller om metaforer riskerar att skymma sikten och kanske rent av undertrycka andra förklaringsmodeller som bättre hade kunnat bidra till förståelsen av rättsliga företeelser i stort och av rättsförhållandet i synnerhet.

2. Fastställsetalan och den anteciperade fullgörelsetalan

2.1 En halv fullgörelsedom?

En fastställsedom kan vid första anblick te sig som en stympad version av vad en fullgörelsedom kan vara.⁸ Fastställsedomens främsta begränsning är att den, till skillnad från fullgörelsedomen, inte är exigibel.⁹ De verkställbara rättsföljderna ligger enbart som potentiella möjligheter vid händelse av framtida fullgörelsetalan.¹⁰ Låt oss återkomma till fastställsetalans potential – och problem – när det kommer till dessa orealiserade rättsföljder.

Ett fastställsetema kan vara en implicit del av en fullgörelsetalan och därför framstå som en avgränsad del av denna.¹¹ Slutsatsen att det inbakade fastställsetemat i fullgörelsetalan gör fastställsetalan till något mindre än en fullgörelsetalan är dock förhastad. En modifiering av en talan från en fullgörelsetalan till en fastställsetalan har nämligen ansetts utgöra en ändring av talan och inte en

⁶ Jfr Larsson, Stefan, *Metaforerna, rätten och det digitala: hur gamla begrepp styr förståelsen av nya fenomen*, Gleerup, 2015, s. 18 ff. och Samuelsson, Joel, *Tolkning och utfyllning: undersökningar kring ett förmögenhetsrättsteoretiskt tema*, Iustus, 2008, s. 200.

⁷ T.ex. kallar Samuelsson Stangs pendelmetafor för förrädisk, a.a., s. 136.

⁸ Fullgörelsetalan regleras i RB 13:1. Om frågan om fastställsetalan som något mindre än fullgörelsetalan, se även Westberg, Peter, *Domstols officialprövning: en civilprocessuell studie i anslutning till RB 17:3 p. 1*, Juristförlaget i Lund, 1988 s. 489 ff. som lyfter delvis andra aspekter utifrån sitt syfte att undersöka domstols officialplikt och även redogör för hur andra rättsordningar ser på frågan.

⁹ Utsökningsbalken (UB) 3:1 e contrario.

¹⁰ Här bortses från alternativa sätt att få en exekutionstitel, se UB 3:1.

¹¹ Jfr NJA 2016 s. 737 p. 15.

inskränkning av talan.¹² Fastställelsestalan utgör, i vart fall enligt Högsta domstolen, inte en beskuren fullgörelsetalan – utan helt enkelt något annat än en fullgörelsetalan. Att det förhåller sig på det sättet sammanhänger med rättskraftsinstitutet. En fastställelseedom hindrar ju inte en käreande som vunnit framgång från att i en ny process komma tillbaka och kräva fullgörelse. En modifiering av talan från att yrka på fullgörelse till att istället yrka fastställelse kan därför inte anses utgöra en inskränkning av fullgörelsetalan, utan måste nödvändigtvis ses som en ändring, det vill säga som en annan talan än den ursprungliga.¹³ Fastställelsestemat kan ha varit en begränsad del av fullgörelsetalan, men så fort fastställelsestalan har frigjort sig är den en egen entitet och dessutom med eget målnummer.¹⁴

Även i andra fall visar sig fastställelsestalan vara mer än en begränsad del av en potentiell fullgörelsetalan. Följande exempel illustrerar hur en fastställelsestalan till och med kan anses vara större än en fullgörelsetalan. I NJA 2013 s. 830 hade ett konkursbo beslutat att enligt konkurslagen (KonkL) 3:9 st. 1 avstå från att överta konkursgäldenärens, tillika arbetstagarens, fastställelsestalan mot en tidigare arbetsgivare om att ett avskedande var ogiltigt. Genom att inte ta över talan ansågs boet även ha av sagt sig anspråk på utebliven lön och semestertillägg. Som fallet belyser kan en fastställelsestalan anses ha en potentiellt större träffyta än en fullgörelsetalan. Även andra anspråk än utebliven lön och semestertillägg, som allmänt skadestånd, kan ju bli en följd av en bifallen fastställelsestalan om att avskedandet varit ogiltigt. Att ett rättsförhållande fastställs har mer än en symbolisk betydelse vilket beror på rättsförhållandets starka koppling till tänkta rättigheter och skyldigheter i kombination med fastställelseedomens positiva rättskraft i kommande fullgörelseprocesser.

2.2 Anteciperad fullgörelsetalan?

I ljuset av fastställelseedomens avsaknad av verkställbarhet är det en berättigad fråga varför en fastställelsestalan överhuvudtaget väcks. Den mest uppenbara fördelen är den prejudiciella betydelsen genom den positiva rättskraften som en fastställelseedom för med sig. Det finns fler anledningar för en potentiell käreande att vilja väcka en fastställelsestalan. Käranden kan vilja åstadkomma ett preskriptionsavbrott.¹⁵ I de fall då exempelvis en gäldenär blivit krävd på betalning av en borgenär som själv inte väckt talan, saknar gäldenären intresse av fullgörelse. En negativ fastställelsestalan fyller då funktionen av ett försvarsmedel snarare än ett

¹² NJA 2003 s. 158. Se RB 13:3 3 st.

¹³ Se HD:s förda resonemang i NJA 2003 s. 158.

¹⁴ NJA 2003 s. 158.

¹⁵ NJA 1998 s. 438.

eget angreppsmedel,¹⁶ eftersom en lagakraftvunnen dom som bifaller käromålet fungerar prejudiciellt i förhållande till borgenärens framtida yrkande om betalning (fullgörelse).¹⁷ Ett annat skäl till att väcka en fastställsetalan kan vara att fullgörelsetidpunkten ännu inte inträtt och att fullgörelsetalan därför ännu inte är möjlig att föra.¹⁸ Processekonomiska skäl kan tala för att önska fastställelse av om skadeståndsskyldighet överhuvudtaget föreligger innan skadornas storlek utreds och fullgörelsetalan förs.

Samtliga exempel kopplar på olika sätt samman intresset av en fastställsetalan med en anteciperad fullgörelsetalan, även om behovet av en följande fullgörelsetalan kan bortfalla när motparten inser det lönlösa i att vidhålla sin ståndpunkt. En kategori av fall avviker dock från de ovan nämnda typfallen. I denna typ av fall är inte en tänkt fullgörelsetalan relevant utan fastställelsen utgör istället en form av ändamål i sig. Käranden kan vilja få fastställt att ett visst rättsförhållande äger giltighet trots att det saknas intresse av en kommande fullgörelsetalan. Fullgörelsetalan kan rent av ligga bakåt i tiden.¹⁹ Kollektiva och diffusa anspråk kan ibland vara svåra att formulera i fullgörelsetermer. Den anteciperade fullgörelsetalan bortfaller således och en fastställsetalan kan bli svår att få föra.

3. Rättsförhållandets ontologi – några fragment ur diskussioner om rättsförhållandets natur

3.1 Hypostaseringen av rättsförhållandet – Är rättsförhållandet ”saken”?

När vi talar om begreppet rättsförhållande rör vi oss i de centrala delarna av juridikens begreppsbyggnad.²⁰ Såväl inom den materiella rätten som i processrätten har frågan om vad rättsförhållandet är, dess ontologi, varit omdiskuterad.

Rättsförhållandets centrala betydelse för processrätten visar sig i att det ibland behandlats som synonymt med det flitigt använda, men också svåransända, begreppet ”saken”.²¹ Hypostasering är en filosofisk term för att beteckna det fenomen som uppstår när en tankekonstruktion övergår till att uppfattas som ett

¹⁶ I den äldre processrätten fanns institutet provokatorisk rättegång för detta syfte, se t.ex. Trygger, Ernst, Om skriftliga bevis såsom civilprocessuellt institut, 2 u., Norstedts, 1921, s. 11 ff. och Olivecrona, Karl, Domen i tvistemål, s. 46 f.

¹⁷ NJA 2013 s. 209 p. 6.

¹⁸ NJA II 1943 s. 161. Jfr RB 13:1.

¹⁹ Jfr t.ex. situationen i NJA 2021 s. 1093.

²⁰ Jfr förordet till Olivecrona, Karl, Domen i tvistemål, där detsamma hävdas om undersökningen av domen i tvistemål.

²¹ Se t.ex. Jacobsson, Ulla, Tvistemål, 1990, s. 25. Om saken, processrättsföremålet och rättsför-

ting. Även om all tolkning utgör ett betvingande av det tolkade på något vis (jfr att ”ringa in ett begrepp”, ”spjälka upp en begreppsapparat” eller ”fixera begreppen”), framstår ”saken” närmast som ett övertydligt exempel på hypostasering eller förtingligande.²²

Vid RB:s tillkomst antogs processens ”föremål” i tvistemål utgöra ett materiellt rättsförhållande.²³ För processlagberedningen var saken och det omtvistade rättsförhållandet synonymer. I motiven till RB 17:1 förklaras att ”avgörande, som innefattar prövning av saken dvs. det rättsförhållande, som utgör rättegångens föremål, har betecknats såsom dom”. Det sägs vidare att ”även stadfästande av förlikning utgör ett materiellt avgörande av det omtvistade rättsförhållandet”.²⁴ Sakbegreppet har fortsatt att diskuteras och diskussionerna kommer nog att fortsätta.²⁵

Föreställningen om att en tvist rör en sak har betydelse för vår förståelse av tvistemålsprocessen. En annan metafor hade bidragit till andra förståelser.²⁶ Det har samtidigt argumenterats för att förtingligandet av rätten fyller viktiga funktioner, inte minst i att förhindra ”total relativism” i det begreppsliga meningsskapet.²⁷

3.2 Det materiella och det processuella rättsförhållandet

I förslaget till avtalslagen, lag (1915:218) om avtal och andra rättshandlingar på förmögenhetsrättens område, definieras rättshandlingar som alla

hållandet i ett utvecklingsperspektiv med nödvändig processgemenskap i fokus, se Lehrberg, Elisabeth, Processgemenskap, 2000, s. 268 ff.

²² ”Materiell rätt” är ett annat exempel på en form av hypostasering som har betydelse för vår förståelse av dynamiken mellan civilrätten, straffrätten och processrätten. Engelskans benämning av den materiella rätten som *substantive law* och den förr vanligare benämningen av processrätt som formell rätt förstärker intrycket av att den materiella rätten ses som den med substans och den processuella som den som tillhandahåller formen. Avseende rättsförhållande skulle det innebära att den materiella rätten står för innehållet i rättsförhållandet och processrätten för förfarandet.

²³ Larsson, Sven, Studier rörande partshandlingar, Almqvist & Wiksell, 1970, s. 52 not 6.

²⁴ SOU 1938:44 s. 212 och 54. Se även SOU 1938:44 s. 188. Uppfattningen att rättsförhållande och processföremål är synonymer kommer även till uttryck i rättspraxis från efter RB:s införande, se t.ex. NJA 1979 s. 448 och Munks skiljaktiga mening i NJA 1992 s. 859.

²⁵ Se t.ex. Ekelöf, Per Olof, Yrkandet, talan och saken, SvJT 1950 s. 525 ff. och densamme i Förutsättningarna för ändring av talan i tvistemål, Lundequistska bokhandeln, 1941, s. 30 f. I Domstolsverkets ordlista (DV 1523-2018) anges att saken är ”vad målet handlar om” och av RB 17:1 framgår att domen är rättsens avgörande av ”saken”.

²⁶ Metaforers betydelse i det avseendet har framhållits av bl.a. Larsson, Stefan, Metaforerna och Rätten, Retfaerd, årgång 35 2012 nr 2/137, s. 73. Samma författare beskriver det även som att metaforen ”hindrar oss från att tänka på ett visst sätt, lika mycket som den tillåter oss att tänka på ett visst annat sätt”, se Metaforerna, rätten och det digitala, 2015, s. 10.

²⁷ Larsson, Stefan, Metaforerna och Rätten, s. 82.

viljeförklaringar som har till syfte att ”grundlägga, förändra eller upphäva ett rättsförhållande”.²⁸ I sin anmälan av Alméns kommentar till nämnda lag föreslog Björling såväl inskränkning som utvidgning av definitionen av rättshandlingar. Björling ville precisera rättshandlingar till att endast avse privata viljeförklaringar med avseende på rättsförhållanden, och därmed utesluta domen.²⁹ Argumentationen grundar sig av allt att döma på en dualistisk förståelse av processuell och materiell rätt. Rättsförhållandet skapas enligt en sådan uppfattning i den materiella rätten, oberoende av processen. Tanken är alltså att viljan och viljeförklaringen utgör den skapande kraften.

Den materiella rätten är på intet sätt ensam om konstruktionen rättsförhållande. Även processrätten har gjort försök med ett eget rättsförhållande: *processrättsförhållandet*. De dubbla rättsförhållandena – det materiella respektive det processuella – kan verka förvirrande. Risken för sammanblandning var dock liten och idag är läran om processrättsförhållandet övergiven.³⁰ Det materiella rättsförhållandet betraktades som processföremålet, saken, medan processrättsförhållandet betraktades som relationen mellan domstolen och parterna i en pågående process.³¹ Processrättsförhållandet ansågs uppkomma oberoende av om det materiella rättsförhållandet, som den ena parten gjorde gällande, verkligen förelåg.³² Processrättsförhållandet utgjorde alltså ingen konkurrent till det materiella rättsförhållandet. Tvärtom, förefaller det vara idén om det materiella rättsförhållandet som konstituerat av rättigheter och skyldigheter, som influerat konstruktionen av processrättsförhållandet och den sammanhängande tanken om att processrättsförhållandet berättigar och förpliktigar såväl domstolen som parterna i förhållande till varandra.³³ Till skillnad från vad som i motiven till avtalslagen ansågs gälla för materiella rättsförhållandens uppkomst, där viljan och viljeförklaringen betraktades som den skapande kraften, är dock svaranden i en process i regel indragen utan egen vilja att vara där.³⁴

²⁸ SOU 1915:1 s. 116. För en utförligare behandling av rättshandlingsbegreppet, se Mossberg, Oskar, Rättshandlingsbegreppet: kriterierna, JT 2023–24 nr 1, s. 72–118.

²⁹ Björling, C. G., Anmälan av Tore Almén. Lagen om avtal och andra rättshandlingar på förmögenhetsrättens område, SvJT 1916 s. 318 f.

³⁰ Konstruktionen processrättsförhållande, som har romerskrättsliga rötter, fick spridning genom den tyske processualisten Oskar von Bülow, se t.ex. Kallenberg, Ernst, Svensk civilprocessrätt, Bd 1:5, Gleerup, 1926, s. 1103 not. 15. Hassler menar att samtliga nordiska processualister utom Rabbe Axel Wrede runt det förra sekelskiftet anslöt sig till idén, Hassler, Åke, Konstruktion och realitet, SvJT 1963 s. 83. Se även Kallenberg, a.a., s. 1099 f. not 6, jfr även s. 1105 not. 17 med hänvisningar.

³¹ För en utförlig beskrivning av läran om processrättsförhållandet, se Kallenberg, a.a., s. 1097 ff.

³² Kallenberg, a.a., s. 1130 f.

³³ Jfr Kallenberg, a.a., s. 1099. Ett stickspår är frågan om det är pliktuppfyllande eller rättsuppfyllande som utgör den bästa beskrivningen för varför exempelvis käranden vidtar vissa åtgärder i processen, jfr a.a., s. 1106 f.

³⁴ Kallenberg, a.a., s. 1107 och NJA 2014 s. 877 p. 11.

3.3 Rättsförhållandet finns inte!

Till diskussionsinläggen om rättsförhållandets ontologi hör också förnekandet av rättsförhållandets existens. Lundstedt kände sig manad att erinra om att det som representeras av föreställningen om ett rättsförhållande inte existerar i verkligheten.³⁵ Uppfattningen delades av Olivecrona: ”Det materiella rättsförhållandet’ är blott en ideologisk påbyggnad på fakta.”³⁶ Rättsförhållandet ansågs kunna hänföras till det förmenta antagandet om ett ideellt rättstillstånd. Inte ens en positiv fastställsetalan som lett till en fastställsedom med innebörden att det omtvistade rättsförhållandets existens fastställts kunde dock, enligt Olivecrona, anses leda till någon förändring i ett ideellt rättstillstånd.³⁷ Rättsförhållandet finns visst, invände Kallenberg, och dess bakomliggande realiteter är lagen och fakta.³⁸ Han tillade: ”Utan dessa relationer skulle det vara sämre ställt med ordningen inom samhället än det är.”³⁹

Kallenberg stödde sig på *omdömeteorin*, det vill säga tanken om att domen mynnar ut i ett omdöme om ett materiellt rättsförhållande.⁴⁰ Han förklarade:

Under det att Olivecrona förfäktar, att inga domar innehålla ett omdöme om ett rättsförhållande, påstår jag, att alla domar innehålla ett omdöme angående förhandenvaron av lagliga förutsättningar för bifall till kärandens talan eller – vilket är detsamma, eftersom rättighetsföreställningen är oskiljaktigt förbunden med dessa förutsättningar – ett omdöme, huruvida den rättighet, som kärandens talan avser, äger bestånd eller ej.⁴¹

Olivecrona instämde visserligen i att det för fastställsedomar var särskilt svårt att helt avskriva omdömeteorin. Å andra sidan, om omdömeteorin kunde omkullkastas för fastställsedomarna, vore diskussionen om omdömeteorins vara eller icke-vara ur Olivecronas perspektiv i princip över. Om inte ens en fastställsedom, med slutsatsen att ett visst rättsförhållande består eller inte består, kan uppfattas som ett omdöme om ifrågavarande rättsförhållande – vad fanns det då kvar att diskutera? Olivecrona lyckades sedan genom en balansakt att i sin argumentation undandra även fastställsedomerna från omdömeteorins hägn

³⁵ Lundstedt, Vilhelm, Grundläggning av en ny rättsvetenskap: Reflektioner i anledning av Hägerströms senaste verk, SvJT 1928 s. 462.

³⁶ Olivecrona, Karl, Domen i tvistemål, s. 148 och Kallenberg, Ernst, Grundfrågor angående domen i tvistemål, SvJT 1944 s. 358.

³⁷ Se till exempel Olivecrona, Karl, Domen i tvistemål, s. 149, 144 och s. 139 f. Tanken om ett ideellt rättstillstånd leder osökt tanken till Platons idévärld (jfr idealism) och hans dubblering av världar.

³⁸ Kallenberg, Ernst, Grundfrågor angående domen i tvistemål, SvJT 1944 s. 355 ff.

³⁹ Kallenberg, a.a., s. 358.

⁴⁰ Jfr Kallenberg, a.a., s. 360. Omdömeteorin debatterades främst inom processrätten, se t.ex. Olivecrona, Karl, Ännu några ord om domen i tvistemål, SvJT 1945 s. 804–806 och densamme i Domen i tvistemål.

⁴¹ Kallenberg, Ernst, Grundfrågor angående domen i tvistemål, SvJT 1944 s. 371.

genom att hävda att den negativa respektive den positiva fastställelsesdomen enbart var att anse som imperativ, precis på samma sätt som fullgörelsedomen.⁴²

Föreställningen om pre-processuella rättigheter möttes som bekant av återkommande kritik från framförallt Uppsalaskolan. Lindblom sammanfattar ståndpunkten i sin avhandling från 1974 (i stencil 1972): ”antagandet att rättigheten existerar s.a.s. oberoende av de processuella möjligheter, som utgör dess reella innehåll, är ett närmast naturrättsligt betraktelsesätt.”⁴³ Uppsalaskolans ihärdiga försök att rikta ljuset mot metafysiken har dock varken inom civilrätten eller processrätten hindrat användningen av begreppet rättsförhållande eller idén om rättigheter.⁴⁴

4. Rättsförhållandet – En civilrättslig och processrättslig resa med komplikationer

Rättsförhållandebegreppet inom civilrätten tycks kännetecknas av dels det nära sambandet med idén om rättigheter, dels begreppets sammanlänkande karaktär.⁴⁵ Terminologin har varierat; rättsförhållandet har ibland beskrivits i termer av kopplingsbegrepp, funktionsbegrepp, ett framställningstekniskt begrepp eller ett mellanbegrepp.⁴⁶ Den gemensamma tanken tycks vara den sammankopplande funktionen. Jacobsson har såvitt avser lagstiftningen uttryckt det med följande metafor:

I den civilrättsliga lagstiftningen fungerar rättighetsidén som en station, där de ingående linjerna, förutsättningarna, möter de utgående, rättsföljderna.⁴⁷

⁴² Se Olivecrona, Karl, *Domen i tvistemål*, s. 47 ff. Om fastställelsesdomen som imperativ eller omdöme jfr även Ekelöf, Per Olof, *Om begagnandet av termen rättighet inom juridiken*, Fskr. Ekeberg, utg. av SvJT, 1950, s. 157 ff.

⁴³ Lindblom, Per Henrik, *Processhinder*, s. 192.

⁴⁴ Helin, Markku, *Rättigheter i rättsvetenskap – om rättigheters ställning i rättsvetenskap från Uppsalaskolan till nutid*, JFT 1/2017 s. 106.

⁴⁵ Om anknytningen mellan rättsförhållanden och rättigheter, se Jacobsson, Ulla, *Något om rättighetsidéns uppgift i processen*, s. 212.

⁴⁶ Se t.ex. Schytzer, Jonatan, *Fordrans uppkomst inom insolvensrätten*, Iustus, 2020, s. 117 not 303. Samuelsson menar att termerna, om än oreflekterat, hör till förmögenhetsrättens ”final vocabulary”, se Samuelsson, Joel, *Tolkning och utfyllning*, s. 312 f. och not 818. Terminologin ska ses i ljuset av intensiva rättsvetenskapliga diskussioner omkring mitten av förra seklet som det dessvärre inte finns utrymme att redogöra för här.

⁴⁷ Jacobsson, Ulla, *Något om rättighetsidéns uppgift i processen*, s. 214 f. Om metaforen i själva verket är en liknelse genom sitt ”som” lämnas i den här artikeln därhän.

Med processuella termer skulle det placera rättsförhållandet mellan rättsfakta och rättsföljd.⁴⁸

Kravet på att en fastställsetalan ska avse ett bestämt rättsförhållande fyller processuella funktioner.⁴⁹ Men rättsförhållandet och dess koppling till tankegodset om rättigheter ställer också till det när det kommer till fastställsetalan. En fastställsetalan kan, och anteciperas också, följas av fullgörelseprocesser som inte skarpt kan avgränsas eller överblickas på förhand. Mellanledet – rättsförhållandet som Station – utgör ett störningsmoment i processen.⁵⁰

Kanske är Stationsmetaforen hjälpsam i civilrätten, men stjälper i processrätten? Låt oss pröva tankegången med ”bättre rätt” som exempel. Stationen fungerar som en länk, ett tankeled, för att slippa definiera alla rättsfakta som konstituerar bättre rätt (eller för den delen utesluter bättre rätt).⁵¹ Spåren representerar alla fång som kan grundlägga bättre rätt – och alla spår leder till la stazione di Roma Termini (bättre rätt i vårt exempel).⁵² Från Roms centralstation leder däremot de spår som representerar alla rättsföljder som kan göras gällande på grund av bättre rätt.⁵³ De civilrättsliga kommunikationsfördelarna med en sådan tankekonstruktion är uppenbara: Rättsförhållandet (rättigheten) fungerar som benämning på Stationen med alla dess ingående och utgående spår.⁵⁴

I den dominerande processrättsliga förståelseramen är det dock rättsfakta och rättsföljder som kommit att betraktas som de relevanta byggstenarna.⁵⁵ Idén

⁴⁸ Olivecrona, Karl, Om lagen och staten, Ejnar Munksgaard, 1940, s. 91; Ekelöf, Per Olof, Yrkandet, talan och saken, SvJT 1950 s. 527 och Lehrberg, Elisabeth, Processgemenskap, s. 20 och 271. Jfr Samuelsson, Joel, Tolkning och utfyllning, s. 376 ff.

⁴⁹ Bruns, Rudolf, Der materiellrechtliche Anspruch und der Zivilprozess, i Hessler m.fl. (red.), Fskr Ekelöf, Norstedts, 1972, s. 171 och Jacobsson, Ulla, Något om rättighetsidéns uppgift i processen, s. 217.

⁵⁰ Jfr Lindell, Bengt, Civilprocessen: rättegång samt skiljeförfarande och medling, 5 u., Iustus, 2021, s. 283; Thornefors, Christer, Lexino, kommentaren till RB 13:2 och Samuelsson, Joel, Tolkning och utfyllning, 2008, s. 364 ff.

⁵¹ Strahl framhåller den språkliga förenkling som åstadkoms och jämför med bruket att använda bokstavsbeteckningar i matematiska formler, se Idealism och realism, Strahl, Ivar, Idealism och realism i rättsvetenskapen, SvJT 1941 s. 318.

⁵² Läsaren kan här notera en förenkling. Laga fång (t.ex. gåva, arv, köp) som kan grundlägga en bättre rätt måste ju genomgå samma procedur som för att bedöma om bättre rätt är för handen. Även för laga fång är nog tanken att vissa abstrakta rättsfakta har ansetts motsvara i verkligheten inträffade (bevisade) konkreta rättsfakta som tillsammans konstituerar det laga fång om vilket fråga är. Jfr Olivecrona, Karl, Om lagen och staten, s. 87.

⁵³ Med Ekelöfs terminologi skulle de ingående spåren kunna betecknas som ett komplex av rättsfakta (ibland som ett komplext rättsfaktum) och de utgående spåren som ett komplex av rättsföljder, se t.ex. Ekelöf, Per Olof, Processuella grundbegrepp och allmänna processprinciper: några problem inom den allmänna processrättsläran, Norstedts, 1956, s. 16 f. och densamme i Om begagnandet av termen rättighet inom juridiken.

⁵⁴ Jacobsson, Ulla, Något om rättighetsidéns uppgift i processen, s. 214.

⁵⁵ Se t.ex. Lindblom, Per Henrik, Processens arkitektur: Jakten på det slutliga bevisematet i ett funkishus med flera våningar, i Andersson m.fl. (red.), Vänbok till Torleif Bylund, Iustus, 2003, s. 172 f.

är att vissa (konkreta och bevisade) rättsfakta, som svarar mot vissa abstrakta rättsfakta (rekvisit), leder till viss rättsföljd. (Konkreta) rättsfakta kan således förstås som betingelserna för den relevanta rättsföljden.⁵⁶ Den ordningsskapande Stationen i civilrätten, i form av rättsförhållandet, fungerar i processrätten därför mer som en diffuser, en slags spridare i motsats till en hopsamlare.⁵⁷ I fortsättningen benämner jag denna effekt som rättsförhållandets diffuserande verkan. Rättsfakta anländer till Stationen, där spåret förgrenas i en mängd olika tänkbara rättsföljder.⁵⁸ För fullgörelsetalan är resan i de flesta fall problemfri – destinationen (rättsföljden) bör ju kunna utläsas av biljetten (genom kändens yrkande i ljust av grunden). För fastställsetalan är saken mer prekär. Yrkandet är ju inte riktat mot en exigibel rättsföljd utan istället formulerat som en begäran om att domstolen ska fastställa att visst rättsförhållande består eller inte består. Den bifallna fastställsedomen blir en bekräftelse på att Stationen finns där som en möjlighet den dagen känden önskar resa vidare till någon av de tänkbara destinationerna (de exigibla rättsföljderna).

Även bortsett från rättsförhållandet och dess diffuserande verkan gör processrätten motstånd mot den linjära tanken i Stationsmetaforen. Motståndet riktar sig mot tanken att resan är enkelriktad, med utgångspunkt i rättsfakta, via rättsförhållandet och vidare mot en rättsföljd. Anläggs ett funktionalistiskt förhållningssätt blir det synligt att Stationsmetaforen, och den förenklade resa den försöker åskådliggöra, inte håller för att beskriva en (funktionalistisk processualists) resa mellan rättsfakta och rättsföljd. Istället är en mer träffande bild en resa företagen av en pendlare utan givna koordinater. Det kan förefalla irrationellt att ge sig ut på en sådan strapats utan att på förhand veta varken avreseort eller destination,⁵⁹ men ur den funktionalistiska synpunkten är det udda resmönstret fullt logiskt. Lindblom beskriver i *Processens arkitektur* hur resan ibland måste ske tur och retur flera gånger för att avgöra om ett konkret faktum håller för att

⁵⁶ Ekelöf, Per Olof, Juridisk slutledning och terminologi, TfR 1945 årg. 58, s. 225 f. Motsvarande gäller för av svaranden återopade motfakta med avsikten att rättsföljden inte ska inträda.

⁵⁷ Olivecrona framställer det som att rättigheten (rättsförhållandet) skjuts in som ett mellanled mellan rättsfakta och domen eller andra åtgärder, se Olivecrona, Karl, Om lagen och staten, s. 91.

⁵⁸ Tåget är som framhålls nedan inte självgående. Parterna bidrar, genom sina återopanden, med påståenden om konkreta omständigheter som de hävdar är omedelbart relevanta för att den önskade rättsföljden ska inträda. Rättsfakta är inte synonymt med faktiska omständigheter. Rättsfakta är påstådda faktiska omständigheter som bedömts omedelbart rättsligt relevanta för att en viss rättsföljd ska kunna inträda. För att så ska kunna ske fordras att ett visst sakförhållande kopplar an till en eller flera rättsföljder. På samma sätt som för fastställandet av rättsförhållandet krävs således en rättslig kvalificeringsprocess i tillägg till det faktiska förhållandet.

⁵⁹ På ett mer abstrakt plan skulle väl visserligen destinationen kunna beskrivas som processens ändamål eller liknande.

läggas till grund för viss rättsföljd på så sätt att det kan subsumeras under det abstrakta rättsfaktum som utlöser rättsföljden.⁶⁰

Då har vi således flera moment i bedömningen av om ett fastställsetema rör ett rättsförhållande:

Tåget är inte självgående. Startpunkten utgörs av parts åberopande av konkreta omständigheter med ett implicit eller explicit påstående om att dessa omständigheter är direkt relevanta för en önskvärd rättsföljd. Vid prövningen av om en fastställsetalan ska bifallas eller ogillas kommer domstolen även att ta ställning till sakfrågan om de åberopade konkreta omständigheterna är bevisade och i så fall med vilken styrka, eller om de i ett dispositiv tvistemål är erkända. När frågan gäller om en fastställsetalan överhuvudtaget ska få föras är prövningen dock en annan. Här sker ingen bedömning av sakfrågan utan enbart av om de av kändan åberopade konkreta omständigheterna är sådana att de, om de kan bevisas, kvalificerar sig som konkreta rättsfakta med direkt betydelse för en tänkt rättsföljd. Bedömningen föregår således bedömningen av sakfrågan som i sin tur blir aktuell först sedan det konstaterats att det föreligger processförutsättningar.⁶¹ Om det bedöms finnas processförutsättningar kan en fastställsetedom så småningom meddelas. När fastställsetedomen väl är meddelad har rätten redan passerat Stationen flera gånger i sin bedömning av om fastställsetemat rörde ett rättsförhållande och av om rättsförhållandet i sådana fall ska bestå eller icke bestå. Resan visade sig således längre än vad Stationsmetaforen inledningsvis gav sken av.

Fastställsetedomen har potential att fungera som en vägledande ficklampa i relation till kommande fullgörelseprocesser. Som det uttrycktes i USA:s representanthus vid framläggande av förslag till lagstiftning om fastställsetalan:

Under the present law you take a step in the dark and then turn on the light to see if you have stepped into a hole. Under the declaratory judgement law you turn on the light and then take the step.⁶²

Den upplysande funktionen motverkas dock av rättsförhållandets diffuserande verkan: Ljuset förmår inte alltid sträcka sig ut i alla de tänkbara rättsföljdsspår som Stationen öppnar upp för. Men problemet är kanske främst av teoretisk natur? I rättstillämpningen dämpas rättsförhållandets diffuserande verkan av de krav som uppställs för att en fastställsetalan ska få föras: Enligt RB 13:2 får talan om fastställsete huruvida ett visst rättsförhållande består tas upp till prövning, om ovisshet råder om rättsförhållandet och denna länder kändan till förfång. Bestämmelsen är fakultativ och det krävs att den ifrågavarande fastställsetalan med hänsyn till omständigheterna framstår som lämplig.⁶³ Kravet på

⁶⁰ Lindblom, Per Henrik, *Processens arkitektur*, s. 172 f. På s. 173 i not 5 uppmärksammas hur även Henrik Zahle och Bengt Lindell är inne på en liknande växelverkan.

⁶¹ Eller som det också kan uttryckas: sedan det konstaterats att det inte föreligger processhinder.

⁶² Yttrandet är återgivet i Olivecrona, Karl, *Domen i tvistemål*, s. 46 not 50.

⁶³ NJA 2005 s. 517, NJA 2007 s. 108 och NJA 2013 s. 209 p. 7.

att ovissheten ska lända käranden till förfång har samband med den stora mängd fastställelseprocesser en kärande annars hypotetiskt skulle ha möjlighet att föra. Processlagberedningen resonerade inför införandet på följande sätt: ”Det skulle innebära, att varje borgenär när som helst kunde instämma sin gäldenär med yrkande om fastställande av gäldsförhållandet, oavsett att gälden ännu icke vore förfallen, och få denna talan upptagen och prövad.”⁶⁴ De förfallna anspråk (jfr RB 13:1 st. 1) en kärande skulle kunna tänkas ha är givetvis betydligt färre än de rättsförhållanden vilka samma käranden skulle kunna tänkas ingå i.⁶⁵ Det finns fler begränsningar. Rättsförhållanderekvisitet innebär att fastställelsemålet inte enbart kan röra ett sakförhållande och inte heller en ren rättsfråga.⁶⁶ En fastställelsemålet enligt RB 13:2 kan endast avse ett civilrättsligt rättsförhållande.⁶⁷ Talerätt av typen *actio popularis*, som skulle kunna ge upphov till en påtaglig ökning av potentiella rättsföljdsspår, tycks heller inte medges.⁶⁸

Slutligen är en förutsättning för att fastställelsemålet ska tillåtas att talan anknyter till minst en rättsföljd och att yrkandet om viss rättsföljd har en tillräckligt tydlig koppling till de konkreta omständigheter som åberopas som grund.⁶⁹ Det fokus som läggs vid rättsföljderna sammanhänger bland annat med svarandens intresse av att kunna prognosticera potentiella konsekvenser av att medge eller bestrida kärandens talan.⁷⁰ Det är ett centralt krav för att en fastställelsemålet ska kunna prövas att rättsförhållandet är så preciserat att verkan av att det fastställs bestå eller inte bestå kan överblickas.⁷¹ Sålunda har rättsförhållandets diffuserande verkan på olika sätt parerats.

⁶⁴ NJA II 1943 s. 161.

⁶⁵ Thornefors, Christer, Lexino, kommentaren till RB 13:2; NJA II 1943 s. 161 ff. och Larsson, Sven, Förutsättningarna för fastställelsemålet, SvJT 1974 s. 474 som förtydligar frågor om inte det bötesstraff som enligt RB 9:1 kan utdömas till den som inleder rättegång mot bättre vetande eller rättegångskostnadsregeln i 18:3 skulle vara tillräckliga för att avhålla en part från att i onödan driva fastställelseprocesser.

⁶⁶ Med ren rättsfråga avses här en rättsfråga utan koppling till ett bestämt rättsförhållande, se NJA 1985 s. 172.

⁶⁷ NJA 1983 s. 680. Allmän domstol ansågs inte behörig att pröva talan.

⁶⁸ Jfr NJA 2025 s. 88. *Actio popularis* är en talerätt med rötter i den romerska rätten. För att termen ska bli användbar måste den särskiljas från talerätt grundad i ett eget anspråk p.g.a. exempelvis en skadegörande handling. Vid en *actio popularis* har, som Lindblom träffande beskrivit det, talerättströskeln ”sänkts ända till golvnivå”, se Lindblom, Per Henrik, Grupptalan: det anglo-amerikanska class action institutet ur svenskt perspektiv, Norstedts, 1989, s. 182 not 32.

⁶⁹ NJA 2013 s. 209 p. 6.

⁷⁰ Även möjligheten att i dispositiva tvistemål meddela tredsdom spelar in, jfr RB 44:8 2 st.

⁷¹ NJA 1985 s. 172 och NJA 2013 s. 209 p. 6. Se även RB 42:2 p. 1.

5. Resan fortsätter (efter ett kortare uppehåll)

Att undersöka föreställningar och metaforer kopplade till rättsförhållandets vara eller icke-vara är som att hitta ett kikhål (en kanske snarare kaninhål) rakt in i de teorier och idéer som kommit att präglade såväl processrättsteorin som civilrättsteorin som vi känner dem idag. Den här texten har bara vågat sig på en hastig blick över kanten av kaninhålet.

Jakten på rättsförhållandets ontologi har gått i vindlar. Uppfattningar har skiftat över tid och meningsskiljaktigheterna har varit flera. Den förståelse av rättsförhållande som vi står kvar med idag kännetecknas av att den är tilltufsad av en långvarig batalj mellan rättsvetare från olika läger. Vår kvarvarande förståelse är vag.⁷² Därtill kommer att civilrätten och civilprocessen har delvis olika utgångspunkter. Kommunikationen sker utifrån olika synvinklar. Spelar det egentligen någon roll? Måste vi ha en gemensam förståelse av rättsförhållandet? Vad händer om vi uppfattar juridikens begreppsbygge mer som en *salad bowl* och mindre som en *melting pot*?

Metaforer utgör transportmedel mellan våra olika förståelser; språkliga redskap som kan underlätta kommunikationen när olikheterna blir för påtagliga. Metaforerna transporterar meningsbetydelser från ett område av juridiken och rättsvetenskapen till ett annat. De ger oss ett språk för att kunna tala om komplexa rättsliga företeelser och hjälper oss att få syn på outtalade tankestrukturer. Trots att de riskerar att leda till förenklingar och missförstånd är bruket och studiet av metaforer således väl motiverat inom rättsvetenskapen. Men sökandet efter rättsförhållandets ontologi är inte över; den vindlande resan fortsätter.

⁷² Jacobsson, Ulla, Något om rättighetsidéns uppgift i processen, s. 213 beskriver det som att: ”Man noterar svårigheter vid tillämpningen, men protesterar inte mot själva begreppet”.